

ALFÖLDY GÉZA

Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve*

*Borzsák István nonagenario
Szilágyi János György qui
annum LXXXV supergressus est
Ritoók Zsigmond annum LXXV agent
de studiis humanioribus optime meritis*

1.

A római felirattan legnagyobb képviselője, Theodor Mommsen 86 éves korában, 1903. november 1-jén hunyt el. Az elmúlt évtizedben, halálának századik évfordulóján rá emlékezett a tudós világ. A 2003-as esztendő az ókortudomány e szakterülete számára más okokból is jubileumi év volt. Mommsen és támogatói hosszú küzdelem után 150 évvel ezelőtt tudták elérni, hogy a Porosz Tudományos Akadémia végre magáévá tegye a *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ahogy ma mondjuk, a latin epigráfia „szent bibliája” ügyét.¹ *Ex tenebris lux facta est et desperationem successus excepit*,² írta Mommsen három évtizeddel azután, hogy a kételkedők és irigykedők makacs ellenállását végre sikerült megtörni. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* születésnapjának 1853. december 20-át tekinthetjük: a Berlini Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya Mommsennek a pénzügyi feltételek

* Az itt olvasható tanulmány némileg módosított és jegyzetekkel ellátott szövege annak az előadásnak, amely 2004. március 1-jén hangzott el az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetében. A szöveg 2003 novembere és 2004 márciusa között – különféle változatokban, eltérő súlypontokkal és különböző nyelveken – az alábbi rendezvények keretében illetve az alábbi helyeken is előadásra került: Internationales Symposium Theodor Mommsen, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin; Althistorisches Forschungskolloquium, Universität Heidelberg; Dall’Orto Lapidario a Internet. Convegno Internazionale per la presentazione del progetto E.A.G.L.E. Electronic Archives of Greek and Latin Epigraphy. Archivi Elettronici per l’Epigrafia Greca e Latina. Un nuovo strumento per lo studio della Storia antica, Trieste; I Seminario extraordinario de Historia Antigua, Universidad de La Laguna; Debreceni Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék; Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti és Régészeti Intézet. A szöveg az ittenitől több tekintetben eltérő, egyben részletes irodalmi hivatkozásokkal ellátott változata német nyelven látott napvilágot: Theodor Mommsen und die römische Epigraphik aus der Sicht hundred Jahre nach seinem Tod. *Epigraphica* 66, 2004, 217–245. Hálámat e helyen is kifejezésre szeretném juttatni Angela Donati asszonynak, aki mint az Epigraphica szerkesztője és tulajdonosa készségesen hozzájárult ahhoz, hogy a tanulmány magyar nyelven is megjelenjen. A német szöveg fordításaként előkészületben van egy spanyol nyelvű verzió is. Tanácsaikért és kritikai megjegyzéseikért elsősorban Anthony R. Birley és Manfred G. Schmidt, a magyar szöveg megjelenéséért, valamint javításaikért Galamb György és Székely Melinda érdemelnék köszönetet. Székely Melinda különösen fáradtságos és odaadó munkája nélkül a jelen formában sem ez a tanulmány, sem az előtte álló interjú és bibliográfia nem jöhetett volna létre. A tanulmányt annak a három nagy magyar okorkutatónak ajánlom, akiknek mint egykori tanárainknak és hosszú ideje jó barátainknak igen sokat köszönhetek.

¹ A nyelvi szempontból valójában korrekt „epigrafika” szó helyett itt és másutt tudatosan az „epigráfia” kifejezést használtam, mert ez a magyar nyelvben így honosodott meg (vö. más nyelvekben is: epigraphy, épigraphie, epigrafia, epigrafia; németül azonban Epigraphik).

² A sötétségből világosság lett, és a reménytelenséget siker váltotta fel. (A latin és a német nyelvű szövegrészleteket Székely Melinda fordította.)

megteremtésére vonatkozó tervezetét ezen a napon fogadta el, és saját kérvényeként továbbította a porosz királynak.

Az 1853-as, az 1903-as és a 2003-as évszámok további jubileumokra emlékeztetnek bennünket. Mommsen programja többek között arra volt hivatva, hogy mint korszerű edíció az akkor 250, ma 400 évvel korábban megjelent első egyetemes latin feliratcorpus helyére lépjen. Ezt Joseph Scaliger, a nagy filológus ösztönzésére és támogatásával Jan Gruter, a Heidelbergi Egyetem kiváló könyvtárosa *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae* címmel 1603-ban adta ki Heidelbergben. Hozzátehetjük, hogy a *CIL* időrendben legelső kötete, a Mommsen és barátja, Wilhelm Henzen által közzétett *Inscriptiones Latinae antiquissimae* első kiadása 140 évvel ezelőtt, 1863-ban látott napvilágot. A *CIL* III. kötetének első fasciculusa, amely Mommsen önálló munkája volt, 130 évvel ezelőtt, 1873-ban jelent meg. A *CIL* IX. és X. vaskos kötete az Abruzzók, Dél-Itália, Szicília és Szardínia felirataival mint Mommsen legnagyobb epigráfiai művének, a korábbi *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae*-nak lényegesen bővített kiadása 120 éve, 1883-ban vált a tudomány közkinsévé. Említésre méltó itt még a *Prosopographia Imperii Romani* sorsa. Ennek a Mommsen kezdeményezésére született, kiváltképpen a feliratos forrásokra támaszkodó lexikonnak a 19. század végi első kiadása, amely a római császárkor első három évszázadából ismert kiemelkedő személyekre vonatkozó életrajzi adatokat tartalmazza, az újabb feliratos leletek előkerülése miatt néhány évtizeden belül elavult. Lényegesen bővített és javított új kiadása így elkerülhetetlenné vált. Ennek első – ma már szintén jócskán elavult – kötete 70 évvel ezelőtt, 1933-ban jelent meg.

A jelen munkának nem az a feladata, hogy leírja a *CIL* keletkezésének történetét. Ezt Adolf Harnack és Lothar Wickert részletesen megtették; a főbb adatokat legújabban Stefan Rebenich foglalta össze kitűnő Mommsen-életrajzában. Tanulmányunkban először Mommsen a maga idejében úttörő, szinte „forradalmi” edíciós koncepcióját méltatjuk. Ezután annak bemutatására törekszünk, hogy miként sikerült ennek a rendkívüli tudósnak az íróasztalnál kidolgozott koncepcióját megvalósítania, azaz a római feliratok tömegén úrrá lennie. Ezt követően szeretnénk röviden vázolni azt az utat, amelyet a római felirattan Mommsen halála óta tett meg – Mommsen eredményeire támaszkodva, anyaggyűjtését, elképzeléseit és módszereit bővítve, teljesítményét azonban soha meg nem ismételve. Végezetül a Mommsen örökségét fenyegető mai veszélyekről és a római felirattan jövőbeli kilátásairól fog röviden szó esni.

2.

Aki a *Corpus Inscriptionum Latinarum* mommseni koncepcióját közelről akarja megismerni, legjobban teszi, ha magát a *CIL*-t olvasgatja. Három írásában azonban Mommsen rendszeresen kifejezésre juttatta idevágó gondolatait. Az első ezek között a Berliini Akadémiához 1847-ben írt Memoranduma. A második az 1852-ben fogalmazott *Epistola*, amelyben San Marinóban élő nagy mentora, Bartolomeo Borghesi, a kitűnő epigráfus előtt fejtette ki elképzeléseit. Ez az írás nyomtatásban először még abban az évben mint az *Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae* előszava, majd 1883-ban mint a *CIL* IX. és X. kötetei elé bocsátott *Praefatio* tanulságos utószóval jelent meg. A harmadik, talán leginkább lebilincselő nyilatkozat a *CIL* III. kötetének előszava 1872-ből, amely az immár 55 éves tudós élettapasztalatával nem mentes a rezignációtól. Fiatalkori lelkesedésére és az említett Oriens-Illyricum-kötet különlegesen fáradalmas előkészítésére már csak az alábbi szavakkal tudott visszatekinteni: *Ut volumen crevit, ita vita decrevit.*³

³ Ahoágyan gyarapodott a kötet, úgy fogyott az élet.

Amint már Gruter, úgy Mommsen is egy *corpus plenum et absolutum*, egy *absoluta Latinarum inscriptionum sylloge*⁴ megvalósítására törekedett. Ez a Corpus nemcsak válogatott, különösebben fontos feliratok összefogására volt hivatva, hanem az ókeresztény szövegek kivételével minden antik latin felirat kiadására. Mommsen valamennyi ránk maradt feliratos szöveg, *omnes nobiles pariter ac viles*,⁵ összegyűjtésére törekedett, az ún. *Instrumentum domesticum* emlékanyagát is beleértve, *ne frustulis quidem exiguis abiectis*.⁶ Ezen belül a mechanikusan sokszorosított feliratoknak, pl. a terra-sigillata-bélyegeknél is helyet szánt. Legszívesebben azokat a görög feliratokat is bevonta volna munkájába, amelyeket később René Cagnat *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* cím alatt tett közzé. Erre azonban nem nyílt lehetőség, mert a *Corpus Inscriptionum Graecarum* – Mommsen egyik fő ellensége, August Böckh irányításával – már 1815 óta a Berlini Akadémia hivatalos programjának része volt. Így a görög és a latin felirattan sajnálatosan elváltak egymástól. Mommsen jól látta e válás hátrányait. A felelősséget – *et causa et culpa*⁷ – azért, hogy e körülmények között lemondott a görög világ akkor nem túl nagy számban ismert és az akkori időkben igen nehezen elérhető latin feliratainak személyes tanulmányozásáról, azokra hárította, akik tudománytalan módon *corpora duo secundum linguas dispesci voluerunt*.⁸ Ma ezen a szemléletmódon, amint azt például az *Inscripfen griechischer Städte Kleinasien*s kötetek mutatják, részben túljutottunk. A *CIL* XVII. kötete – számos fasciculusra tagolva – a keleti provinciákból mind a latin, mind a görög nyelvű mérföldkő-feliratokat tartalmazni fogja, mert értelmetlen dolog lenne egy és ugyanazon út mérföldköveit a szövegek nyelve alapján más-más helyen kiadni. A Werner Eck és több izraeli kolléga által kezdeményezett Corpus, amely Izrael és Palesztina 12 nyelven írt antik feliratait fogja majd össze, jól példázza, milyen perspektívák nyílnak a mai kutatás számára ilyen vonatkozásban.

Mommsen emberfölötti feladatot vállalt magára. Gruter 250 évvel azelőtt 12 000 feliratot tett közzé. Mommsen 80 000 latin felirattal számolt. Halála évében az addig megjelent *CIL*-kötetek kb. 130 000 feliratot tartalmaztak. A Berlini Akadémia eredeti elképzelése, hogy a *CIL* kiadásához öt év anyaggyűjtés és öt év szerkesztői munka elég lenne, nem kevésbé volt groteszk, mint a mai német tudománypolitika azon követelése, hogy az ilyen jellegű edíciós programok pontos időrendi tervet kövessenek, és a megadott határidőn belül befejeződjenek (függetlenül attól, hogy például a mi esetünkben nap mint nap új források kerülnek elő). Mommsen sem mondhatott erre mást, mint amit mi mondunk manapság (azzal a különbséggel, hogy hazájában a kultúrpolitika akkori felelősei egyre inkább hallgattak rá, míg ma ennek az ellenkezőjét éljük meg): „Kosten und Dauer der Unternehmung lassen sich vielleicht überhaupt nicht im Voraus bestimmen.”⁹ A *CIL*-program megindulása után ezt írta Henzennek: „Unter 10 Jahren ist die Arbeit nicht beendigt und sie kann 20 Jahre währen; mit dem, was daran hängt, erfüllt sie unsere ganze Lebenszeit.”¹⁰ A fiatal tudós bátorsága – aki elképesztő munkatervét harminc éves korában terjesztette a Berlini Akadémia elé – ugyanolyan csodálatra méltó, mint önbizalma, hogy meg fog tudni birkózni a példátlan feladattal, miután hasonló tervek Franciaországban és Dániában nem sokkal korábban meghiúsultak.

⁴ Teljes és átfogó gyűjtemény; átfogó latin feliratgyűjtemény.

⁵ Minden értékes és értéktelen.

⁶ Még a jelentéktelen töredékeket sem mellőzve.

⁷ Mind az ok, mind a vétség tekintetében.

⁸ A két gyűjteményt nyelvek szerint akarták elkülöníteni.

⁹ A vállalkozás költségei és tartama valószínűleg egyáltalán nem határozhatók meg előre.

¹⁰ Tíz év alatt a munka nem fejeződik be, és húsz évig tarthat; azzal, ami hozzáfűződik, kitölti az egész életünket.

Különösen lenyűgözőnek tűnik Mommsen programja, ha munkaterve döntő újdonságaira emlékeztetünk. August Böckh és más befolyásos kortársak szerint teljesen elegendő lett volna az addig mások által lemásolt feliratos szövegeket azok ellenőrzése nélkül összegyűjteni és kiadni, amint ezt nemcsak Gruter és sokan mások tették, hanem Böckh is a *Corpus Inscriptionum Graecarum* esetében. Mommsen természetesen elengedhetetlennek tartotta, hogy lehetőleg minden korábbi kéziratos vagy nyomtatásban megjelent epigráfiai munkát felhasználjon. Ez akkoriban is többé-kevésbé magától értetődő volt, és ma is az, mert e munkák egyedüli forrásként nemcsak az azóta elveszett feliratok megismerését teszi lehetővé, hanem számtalan esetben csak ezek értesítenek minket a ma is meglévő feliratos emlékek lelőhelyéről és leletkörülményeiről. Persze az is közhely, hogy e források nemcsak számtalan hibát, hanem sok hamisítványt is tartalmaznak. Kévszégesebb, feliratokat tartalmazó munka volt olyan tökéletes a maga nemében, mint például a tarragonai mérnök, Ioseph Boy 1713-ban készült kézirata az antik Tarraco akkor ismert feliratainak pontos rajzaival, amelyek még a léptéket is feltüntetik. A Berliini Akadémia Mommsent sokáig arra akarta rábírní, hogy Böckh példáját kövesse, és használja fel azokat a cédulákat, amelyeket August Wilhelm Zumpt, Böckh egyik kliense, egy ilyen természetű feliratkiadvány számára készített. Mommsen a rá jellemző maró gúnnyal válaszolt: Ezek a cédulák az ő számára csak annyiban lehetnek hasznosak, hogy a hátoldaluk még üres. Ragaszkodott ahhoz, hogy lehetőleg minden fennmaradt feliratot személyesen tanulmányozzon – ami rengeteg utazással és nem kevés költséggel járt. Még megérhette, hogy fél évszázad múltán hozzá méltó veje, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf ösztönzésére – az *Inscriptiones Graecae* beindításával – a görög felirattal is átállt az ő vonalára.

Mommsen harmadik innovációja az a követelmény volt, hogy a feliratok tömegét a római kori közigazgatási egységek – azaz Róma, Itália, az egyes tartományok, városok és territoriumuk – szerint kell csoportosítani. Ez a ma magától értetődő alapelv akkoriban, legalább is a Mommsen által követelt teljességgel és következetességgel, újdonságnak számított. Gruter művében például a szövegek tartalmi szempontok szerint oszlanak meg: *tituli sacri*, az *opera* és *loca publica* feliratai, császárfeliratok stb. Mommsen eljárása, nem utolsósorban a *CIL*-ben közzétett, az egyes zónák, tartományok és városok anyagát elemző *Praefationes* teremtették meg az itáliai régiók és főleg a provinciák történeti kutatásának szilárd alapját. A *Römische Geschichte* című munkájának V. kötetével Mommsen addig soha nem látott módon mutatta fel az idevágó, ma számtalan tudós által folytatott kutatómunka lehetőségeit és jelentőségét. A római történelem, amely Gibbon vagy Niebuhr idején főleg Róma városának, Itáliának, továbbá jóval kisebb mértékben a tartományoknak az irodalmi forrásokból megismerhető eseménytörténetére korlátozódott, főleg Mommsen révén vált az Imperium Romanum átfogó történetévé. Jellemző a jogot végzett Mommsen mondása első olaszországi utazása után, amelynek során először ismerkedett meg közelebbről a feliratokkal: „A jogász, aki Itáliába ment, mint történész tért haza”. Hála az epigráfának, mondhatnánk.

Mommsen edíciós programjának negyedik alapelve így fogalmazható meg: A *CIL* – amint ez a feliratcorpusokra korábban és Mommsen idejében is általánosan jellemző volt – mint szövegkönyv, de a legtöbb addigi epigráfiai publikációval szemben mint a legmagasabb színvonalú szövegkönyv született meg. Mommsen a feliratos szövegeket, amelyek tartalmát részletes tárgymutatókkal tette áttekinthetővé, nemcsak a lehető legjobb olvasattal törekedett kiadni, hanem, amennyiben ez lehetséges volt, az elveszett szövegrészekkel kiegészítve és igényes kritikai apparátussal, ugyanakkor a rövidítések feloldása nélkül, valamint a lehető legszűkebb kommentárral vagy teljesen anélkül. Különben csak a feliratok lelőhelyét és a korábbi irodalmat adta meg. A szövegek kiértékelését külön értekezések számára tartotta fenn. Persze olykor hosszabb kommentárokat is írt a *CIL*-ben, mondván, hogy a hely-

zet ezt olykor megköveteli, mert *parum enim iuvat verissima quaeque proposuisse, nisi vera esse legentes intellegant*.¹¹

A feliratot hordozó köemlékről vagy más tárgyról a Mommsen által készített *CIL*-kötetekben általában nem esik szó. Ez mai szemmel nézve érthetetlennek tűnhet. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy 150 évvel ezelőtt, amikor a régészet Winckelmann szellemében a „nemes és szép” dolgok és korántsem a hasábformájú szobortalapzatok és a felső felületükön látható csaplyukak vagy a minden díszítéstől mentes sírtáblácskák iránt érdeklődött, egészen más volt a helyzet. Mommsen csak kivételes esetben jegyezte meg, hogy ez vagy az a felirat oltárkövön, szobortalapzaton vagy sírtáblán volt olvasható. Említésre méltónak inkább csak a különlegesebb formájú és ritkábban előforduló felirathordozókat tartotta, például a szarkofágokat és az oszlopokat. A méretekkel nem törődött. Ilymódon a *CIL*-ből természetesen sok mai szemmel nézve fontos adat hiányzik (noha például Emil Hübner, Mommsen egyik első munkatársa a *CIL* hispániai feliratokat tartalmazó II. kötetében e vonatkozásban körültekintőbb volt, mint mestere). A lovagrendi C. Minicius Italus aquileiai felirata (*CIL* V 875) jól szemlélteti a problémát. Ez egy 121 cm magas, 160 cm széles és 18 cm vastag kőtáblán olvasható, amely egy 190 cm mélységű talapzat előoldalát alkotja. Mommsen a *CIL*-ben e köemlék formájáról és méreteiről semmit sem mond; még azt sem jegyzi meg, hogy a megtisztelő *decretum* szövege e talapzat bal oldalán látható, ami pedig az emlékmű egykori felállítási módja szempontjából nem érdektelen. A bronzszobor, amely e talapzaton állt, a lovagot valószínűleg mint egy kocsi hajtóját ábrázolta. Az a tény, hogy Aquileia városa Minicius Italust ezzel az egészen különleges emlékművel tisztelte meg, még jobban kidomborítja a magas rangú lovag presztízsét honfitársai szemében, mint maga a szöveg. Ahelyett, hogy Mommsent, akit a maga idején az ilyen kérdéseknek nem szentelt figyelmet, ezért kárhozzátnánk, inkább örülünk annak, hogy a mi korunknak is vannak saját, új és fontos nézőpontjai. Mellesleg ki tudja, nem fogják-e 100 év múlva nekünk például azt vetni a szemünkre, hogy sohasem mértük meg a feliratos kövek súlyát, noha az ilyen adatok a római szállítástechnika tanulmányozásához fontosak lehetnek.

3.

Legyen szabad itt Mommsen *CIL*-köteteinek néhány további hiányosságáról is szót ejteni. Ez természetesen semmiképpen sem felejtetheti el, hogy milyen csodálatra méltó az az intuícióval párosított, felülmúlhatatlan szaktudás és az az egészsében véve szinte hihetetlen pontosság, amely a Mommsen által feldolgozott, sokszor töredékes és mesterien kiegészített szövegek edícióját jellemzi. Emlékezzünk itt példa gyanánt a *Monumentum Ancyranum* ragyogó kiadására, noha ma tudjuk, hogy Mommsen a görög *axioma* latin fordításaként tévesen a *dignitas* szót rekonstruálta *auctoritas* helyett. Mommsen sem volt hiba nélkül, és ezt nem is titkolta. A *CIL* III. kötetével kapcsolatos, hosszú éveket igénybe vevő munkáról ezt írta: Egy feliratcorpus editora a kész munkát látva két dolgot ért meg – *bonos annos se consumpsisse et librum se edere parum perfectum; ... molesto labore magis mihi liberatus esse videor quam felici successu potitus*.¹² Minden tekintetben végérvényes feliratkiadvány nincs. A nehezen olvasható szövegek kibetűzése és a töredékes feliratok kiegészítése bárkit tévútra vezethetnek. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy egy feliratos kő időközben kedvezőbb elhelyezése, egy róla készült jó fénykép vagy az oldalról rávetített éles reflektorfény, vagyis többek között az olyan technikai feltételek megléte, amelyekkel

¹¹ Nem elegendő, hogy a dolgokat a lehető leghelyesebb formában adjuk közre, ha ezek helyességét az olvasók nem értik meg.

¹² Hogy tetemes időt áldozott fel, és hogy a megjelent könyv messze nem tökéletes; ... úgy tűnik, hogy inkább terhes feladattól szabadultam meg, mintsem sikeres eredményt értem el.

Mommsen még nem rendelkezett, továbbá az új leletek és ismereteink más természetű bővülése sokszor lehetővé teszik, hogy korábban tévesen olvasott vagy tévesen kiegészített feliratok szövegét helyesbítsük, és így mondanivalójukat valóban megértsük.

Egy veronai felirat példázza, hogy a legnagyobb epigráfus is tévedhetett. Ebben az esetben a tévedés oka is többé-kevésbé felderíthető. Azt a szenátort, akinek *salus*áért egyik rab-szolgája Diana istennőnek szentelt fogadalmi emléket, s akinek neve károsodva maradt fenn, Mommsen – nagyrészt a *princeps editor*, Scipione Maffei olvasatát követve – Ti. Claudius Pompeianusszal, Caracalla egyik áldozatával azonosította; egyben azt gondolta, hogy a szenátor nevét meggyilkolása után kiverték a feliratról (*CIL* V 3223; javítva: Chiron 9, 1979, 507 skk.). A szenátor nevét valójában nem erősszak, hanem a köfelület természetes eróziója rongálta meg. A *pro salute Gal[l]icani n(ostri)* szöveg nagyobb nehézség nélkül kibetűzhető. A Corneli Gallicani híres veronai családjának utolsó tagjáról van szó, akit jól ismert apjával és nagyapjával együtt egy eleusisi felirat is említ. Vajon miért követte el Mommsen ezt a viszonylag könnyen elkerülhető hibát? Tudnunk kell, hogy e feliratos követ a 18. század óta a Museo Maffeiano őrizi; ott a jobboldali oszlopcsarnok végén, elég sötét helyen, körülbelül 2 méter magasságban van a falhoz erősítve. Aki e múzeum kőemlékeit úgy nézi végig, hogy a munkát a baloldali oszlopcsarnokkal kezdi, a központi udvarral folytatja és a jobboldali oszlopcsarnokkal fejezi be, az a Gallicanus-feliratot mint e hatalmas gyűjtemény utolsó darabját látja. Nem sok fantáziát igényel arra gondolni, hogy Mommsen, amikor ezt a nehezen hozzáférhető szöveget, esetleg egész napi fáradságos munka után, szemrevételezte, túl fáradt volt – vagy, mint gyakran, túlságosan sietnie kellett. *Descripsi ut potui et loco impeditus et festinans*,¹³ mondja pl. egy aquincumi feliratról (*CIL* III 3591). Az is elképzelhető, hogy munkáját fecsegő *amici* zavarták, akik társasága rendszerint elkerülhetetlen volt, és akik számára, ahogy egyszer megjegyezte, mint *lapidarius homo et feralis dissignator*¹⁴ mindig tréfás megjegyzések célpontját alkotta. Aki csak íróasztalánál olvas antik feliratokat, annak halvány fogalma sincs arról, mi mindent élhet meg egy „terep-epigráfus” munkája során. *Descripsi ut potui pugnans cum gallinis*,¹⁵ írja Mommsen egy másik aquincumi feliratos kőről, amelyet akkor a pesti ferences kolostorban őriztek (*CIL* III 3626). Példának okáért a szabadon kószáló andalúziai bikákkal való találkozás ennél még sokkal kellemetlenebb lehet.

Úgy tűnik, hogy életkora előrehaladtával Mommsen egyre inkább elégedetlen volt saját munkásságával. Az említett hibák, tévedések és hiányosságok ellenére azonban nem vitatható, hogy az a teljesítmény, amelyet a feliratos emlékek összegyűjtésével, edíciójával és kiértékelésével a *CIL* és az erre támaszkodó tanulmányai révén elért, egyedülálló. Jobb nem méltatni annak a német ókortörténész professzornak néhány éve a Berlini Akadémiához egy jogvédelmi vitával kapcsolatban írt nyilatkozatát, aki szerint egy *CIL*-kötet nem tekinthető „alkotói teljesítménynek” („schöpferische Leistung”), mert ez a munka nem különbözik egy modern címjegyzék elkészítésétől, és egy ilyen kötetet bárki képes összeállítani, aki mint diák részt vett egy epigráfiai gyakorlaton. Mommsennek más volt a véleménye: *Quod negotium perficere qui cogitat, inquirat necesse est in ipsa inscriptionum argumenta, hoc est totam rerum Romanarum antiquitatem consideret atque excutiat*.¹⁶

Mommsen érdemeit a római felirattan területén úgy foglalhatjuk össze, hogy az addig inkább öncélú régiségtani diszciplínát, mint az ókortudomány részét a mai értelemben vett

¹³ Lemásoltam, ahogy tudtam, a helyi körülményektől akadályoztatva és sietve.

¹⁴ A kövek embere és afféle „temetési vállalkozó”.

¹⁵ Lemásoltam, ahogy tudtam, miközben tyúkokkal csatáztam.

¹⁶ Aki ezt a munkát akarja végezni, annak a feliratok tartalmát kell vizsgálnia, vagyis a római világ teljes egészét kell tekintetbe vennie és tanulmányoznia.

igazi tudománnyá, mégpedig történeti tudománnyá alakította. Otto Hirschfeld, Mommsen egyik legkiválóbb munkatársa, mesteréről szóló megemlékezésében joggal írhatta: „Die lateinische Epigraphik, die, von Philologen und Historikern gemieden, mehr und mehr zu einer nur von wenigen gekannten, von niemand ganz beherrschten Geheimwissenschaft geworden war, ist durch das lateinische Inschriftenwerk in den Mittelpunkt der wissenschaftlichen Forschung gerückt worden.”¹⁷ Alfred Heuss, a kiváló 20. századi német ókortörténész találóan mondta: Amit Mommsen quantitativ szempontból legnagyobb teljesítményével, a római világ okmányainak egybegyűjtésével, kiadásával és értelmezésével létrehozott (ide sorolva epigráfiai munkássága mellett a *Digesta* és a *Codex Theodosianus* edicióját is), ahhoz hasonló eredményt soha senki nem ért el nemcsak ebben a tudományágban, hanem a szellemtudományok egész területén sem, akár előtte, akár utána. Mai biográfusa, Stefan Rebenich szerint munkásságát mint „forradalmat” kell értékelnünk, amely nemcsak a felirattan szaktudományának adott egészen új irányt, hanem az epigráfiai források feldolgozásával a római császárkor történetét illető ismereteinket is teljesen új alapokra helyezte.

Mi tette lehetővé ezt a sikert, amely mellett meg kell még említenünk a Nobel-díjjal kitüntetett *Römische Geschichte* kötetét, a *Römisches Staatsrecht* és a *Römisches Strafrecht* máig is alapvető szintéziseit, az óitáliai nyelvekkel, a numizmatikával, a papirológiával, a prosopographiával, a limes-kutatással kapcsolatos kutatói és tudományszervező munkásságát, a *Monumenta Germaniae Historica*-programon belül az *Auctores Antiquissimi* kiadását, hogy ne is szóljunk tanári, rektori és politikai tevékenységéről? Ki kell emelnünk, hogy a 19. század második felének úgynevezett liberális polgári világa, amelynek intellektuális igényeit Mommsen eszményi módon testesítette meg, ugyanolyan kedvező feltételeket teremtett munkássága számára, mint a bismarcki Poroszország sok tekintetben okos kultúrpolitikája, amely felismerte Mommsen nagyságát, és munkáját, nem utolsósorban a német nemzeti tudományosság presztízse érdekében, erőteljesen támogatta, annak ellenére, hogy maga Mommsen korántsem volt hajlandó bármiféle „hivatalos vonalat” képviselni. A döntő szerepet azonban a személyes feltételek játszották: Mommsen egészen rendkívüli és sokoldalú tehetsége, utolérhetetlenül mélyen megalapozott és egyben igen széleskörű szaktudása, tudományos elképzeléseit illetően megalkuvást nem ismerő kérlelhetetlensége, feltétlen tekintélyt kisugárzó személyisége, különleges szervezőképessége és diplomáciai ügyessége (ami nem zárta ki, hogy nem ritkán, akár még egy pápa jelenlétében is, mint *enfant terrible* viselkedjék), a képessége arra, hogy megfelelő munkatársakat találjon és velük együtt dolgozzék, késő öregkoráig megmaradt emberfőlötti munkaereje, a kutatómunkának, azaz a tudományos igazság keresésének mindent maga alá rendelő szenvedélye. Szinte hihetetlen, de a korabeli híresztelések ellenére ez az ember, akinek életműve legalább tíz nagy tudósával felér, egyben – amint ezt legkisebb lánya emlékirataiban olvassuk – jó édesapja volt nem kevesebb, mint tizenhat gyermekének.

Hadd essék itt még néhány szó Mommsen, az epigráfus munkastílusáról. Ő, aki megszámlálhatatlan órát töltött az íróasztalánál (csak az egyedül általa elkészített *CIL*-kötetek körülbelül 4000 nagyformátumú oldalt tartalmaznak 30 000 felirattal), egyben mint „terep-epigráfus” is utolérhetetlen mintakép. Aligha tudjuk felmérni, mennyi idejébe kerülhetett, hogy piszkos feliratokat tisztogasson, feliratos kövek előtt álljon, üljön, guggoljon, térdeljen vagy hasaljon, vagy létrán kapaszkodjék fel hozzájuk – anélkül, hogy zseblámpát, reflektort, fényképezőgépet, teleobjektívet használhatott volna, mint mi. Kutatóútjaival, amelyeket fiatalabb korában főleg lovaskocsin tett meg, éveket töltött el. A *CIL* III. kötete-

¹⁷ A latin epigráfia, amely a filológusoktól és történészekről mellőzöttek mindinkább egy csak kevesek által ismert és senki által sem teljesen uralt titkos tudománnyá vált, a latin feliratok feldolgozása révén a tudományos kutatás középpontjába került.

nek előszavában lapidáris rövidségel írja: *In Illyrico quae opus essent itinera ipse suscepit omnia et tam Bavariam quam provincias imperii Austriaci sub dominatione Romana olim constitutas percurri omnes, non paucas iterata vice adii.*¹⁸ Első olaszországi útja naplójában hitetlenkedve olvassuk, milyen sebességgel száguldott végig a félszigeten. 1845 májusában mindössze 8 napra volt szüksége az alábbi útvonalra: Róma – Civitá Castellana – Otricoli – Narni – Velino – Spoleto – Foligno – Spello – Assisi – Perugia – Lago di Trasimeno – Cortina – Arrezzo – Firenze. E nyolc nap alatt Civitá Castellánától Arrezzóig nemcsak minden hozzáférhető feliratot megnézett, hanem Perugiában arra is volt ideje, hogy gyertyafény mellett egy éjszakát a városi könyvtárban töltsön el, hogy az ott őrzött Livius-kéziratot Tycho testvére számára tanulmányozza. Az útjába eső művészeti nevezetességek és a természeti szépségek ugyanúgy felkeltették figyelmét, mint a bájos nők. Az arrezzói múzeum számos feliratát másfél óra alatt feldolgozta, pontosabban hajnali fél 5-től 6-ig. Egyszer megkíséreltem ennek az utazásnak legalábbis egy szakaszát autón utána csinálni. Ez már azért sem sikerült, mert éjszaka én aludni szoktam, és alighanem elmeegőgyintézetbe zártak volna, ha reggel fél 5-kor be akartam volna menni egy múzeumba.

Mommsen az ilyen utazásokat gondosan előkészítette és magával vitte a cédulákat, amelyekre átmásolta a már mások által leírt és publikált szövegeket (ezeket azonban nem ritkán a korábbi publikációkból, pl. a Gruter-féle Corpus e célra beszerzett két példányából vágta ki). A korábbi olvasatba, amelyet összevetett a sajátjával (*contuli*), bedolgozta a javításokat. A számára korábban ismeretlen feliratokat és az olyanokat, amelyek különösen leköttették a figyelmét, betűről betűre lemásolta (*descripsi*). Pontos rajzokat csak ritkán készített; így olykor tévesen adta meg a kiegészítendő szövegrészek hosszát. Szinte csodaszámba megy, hogy munkatempója ellenére igen ritkán követett el súlyosabb hibát, így pl. egy concordiai szenátor-felirat esetében, amelynek a 4. sorát kifejejtette (*CIL V 8661*, helyesbítve: *Aquileia Nostra 51*, 1980, 254 skk.).

Itt említendő meg, hogy Mommsen mindenütt lelkes híveket talált, akik sokat segítettek neki, mint például Rómában kezdettől fogva Wilhelm Henzen és Giovanni Battista de Rossi. A *CIL* III. kötetének Supplementumait, valamint Róma, Közép-Itália, Aemilia és a nyugati provinciák feliratainak feldolgozását munkatársaira és tanítványaira bízta. A két legutóbb említett tudós mellett itt főként az alábbiakat kell megnevezni: Eugen Bormann, Herrmann Dessau, Alfred von Domaszewski, Heinrich Dressel, Christian Hülsen, Emil Hübner, Johannes Schmidt, Karl Zangemeister. Mommsen e tudósok Corpus-köteteibe, amelyeket nagy gondnal szerkesztett, számtalan, saját magától származó olvasati és értelmezési javaslatot illesztett be. Majdnem mindig igaza lett – nem úgy, mint a későbbi idők néhány önmaga által kinevezett Mommsen-jének, akik az epigráfiai évkönyvekben tudálos kritikájukkal olykor megdöbbentő hibákat követnek el (néha már csak azért is, mert a referált tanulmányban a nem saját anyanyelvükön, hanem más világnyelven írt kommentárokat félreértik), és akik fölösleges szövegjavításaira Mommsennek az ilyen Besserwisserdolgokról alkotott ítélete érvényes: *Puerorum est.*¹⁹ Tanulságos az is, hogy Mommsen, Borghesi iránt táplált odaadó barátságától kezdve, számos országban talált segítőkre és barátokra. Ezt még a magyarokról is el lehet mondani, akik hazáját Mommsen – Erdéllyel együtt – beutazta, és akiknek ugyanúgy, mint a románoknak és a szerbeknek a szemére vetette, hogy országaik római feliratait, tévesen értelmezett hazaszeretettől vezetve, mások számára érthetetlen nyelvükön publikálják: *Novicia illa barbaria!*²⁰ Noha ragaszkodott ah-

¹⁸ Illyricumban a szükséges utazásokat mind magamra vállaltam, és éppúgy Bajorországon, mint az Osztrák Birodalom összes, egykor római uralom alatt álló tartományán keresztülutaztam, nem keveset ezek közül ismételtelen meglátogattam.

¹⁹ Gyerekdolog.

²⁰ Modern barbárság!

hoz, hogy a *CIL* székhelye Németországban legyen, a felirattant nemzetközi tudományágnak tekintette. Híres szavait nem hagyhatjuk említés nélkül: *Cum studia epigraphica hoc praecipuum habeant et quasi divinum, ut ex sui quemque cubiculi angustii in publicum campum eruditos viros evocent et dum communis humanitatis nostrae originis admonent, diversarum nationum optimos quosque consocient.*²¹ Mommsen mindig szeretettel emlékezett vissza a barátokra, munkatársakra és mindazokra, akik munkájában támogatták: *Ipsi mihi videntur anni redire, animum subit virorum, quos in itineribus cognovi, patriae amantissimorum candidoque ardore peregrini studia iuvantium iucunda memoria, revertuntur sodalium imagines, quibuscum laetas horas tum exigere solebam.*²² Az olyan epigráfus számára, aki különböző országokban dolgozhatott, és mindenütt igaz barátokra (is) talált, ma sincs szebb jutalom, mint az ilyen visszaemlékezések.

4.

Hogyan fejlődhetek tovább a dolgok ebben a tudományban egy ilyen óriás árnyékában? A római epigráfiának természetesen később is voltak olyan kiemelkedő képviselői, mint például Attilio Degrassi, Sir Ronald Syme és Hans-Georg Pflaum. A fél évszázadot átfogó Mommsen-éra ragyogása azonban máig sem ismétlődött meg. Ami a *Corpus Inscriptionum Latinarum* további sorsát illeti, köztudomású, hogy az I. világháború és következményei, még inkább azonban a II. világháború és következményei e munkaprogram folytatására igen kedvezőtlen politikai és anyagi feltételeket teremtettek. Ennek ellenére a *CIL* munkálatai a Berlińi, 1945 után a Kelet-Berlińi Akadémia keretén belül, ha messze nem is a Mommsen-korabeli teljesítménnyel, tovább folytatódtak, hála főleg az olyan német tudósoknak, mint például Herrmann Dessau az 1920-as években, Herbert Nesselhauf azt ezt követő évtizedben vagy Hans Krummrey az Ulbricht- és a Honecker-időkben. A *CIL*-program újjászervezése Németország újraegyesítése után vált lehetővé. Azóta öt *CIL*-kötet jelent meg, összesen majdnem 2300 nagyformátumú oldallal (ez több, mint az 1918 és 1989 között kiadott *CIL*-ediciók összterjedelme). Két vaskos *Auctarium*-kötet a 2003-as Mommsen-év végén látott napvilágot. Számos új *CIL*-kötet – Róma, Hispánia, Latium, az Abbruzzók felirataival, az illyricumi mérföldkövekkel stb. – sajtó alatt van, vagy befejezéséhez közeledik. E fejlemények és más újabb epigráfiai munkák részletesebb ismertetése helyett két kérdést célszerű itt felvetni: Mennyiben él a római felirattan – és különösen a *Corpus Inscriptionum Latinarum* – ma is Mommsen örökségéből, és mennyiben követ új utakat?

Az első kérdésre a válasz egyszerű: Mommsen 150 évvel ezelőtt megfogalmazott követelményei az epigráfiai munkát és kiváltképp a feliratkiadványokat illetően halála után egy évszázaddal is érvényesek. Feladatunk változatlanul az antik világ teljes epigráfiai hagyatékának feldolgozása és közzététele; a korai kéziratok és kiadványok ismerete ma is ugyanúgy elengedhetetlen, mint a megőrződött, illetve az újonnan talált feliratok publikációja esetében ezek szakszerű és közvetlen vizsgálata; ma is elsősorban összefogó feliratcorpusokra van szükség, amelyek, ha csak lehet, az antik történelmi egységeket és nem a modern országhatárokat veszik tekintetbe; a szövegeket a lehető legjobb olvasattal, egyben a szükséges kritikai apparátussal és bibliográfiával együtt kell közzétenni. A *CIL* esetében mind-

²¹ Az epigráfiai munkálatok fő, szinte isteni előnye, hogy a tudósokat dolgozószobájuk szűkéből a nyilvánosság mezejére hívják, és amíg közös kultúránk eredetére figyelmeztetnek, egyszersmind összefogják a különböző nemzetek legjobbait.

²² Úgy tűnik nekem, hogy visszatérnek azok az évek, megragad azoknak a férfiaknak a kedves emléke, akiket az utazásaim során megismertem, akik hazájuk iránti szeretetből őszinte lelkesedéssel támogatták egy külföldi munkáját, fölidéződnek a képmásai mindazoknak a barátoknak, akikkel annyi derűs órát töltöttem el akkoriban.

eddig – a szakmabeli kollégák körében is növekvő kritika ellenére – a latin nyelv használatát sem adtuk fel, noha ez természetesen nem lehet valamiféle „dogma”. A feliratok történeti és egyéb szempontokból való teljes kiértékelése (nem a *Corpus*-jellegű edíciók, hanem más munkák keretében) változatlanul a végső soron legfőbb feladat marad. Ha azt kérdezzük, mit lehet ma Mommsen követelményeiből feladni, úgy a válasz egyértelmű: semmit.

Mindez nem jelenti azt, hogy Mommsen munkásságát követően a római feliratok kutatásában ne jelentkeztek volna új fejlődési tendenciák, új módszerek, új követelmények, új kihívások. Első helyen arról kell szólni, hogy Mommsen halála óta az ismert latin feliratok száma 130 000-ről több mint 300 000-re nőtt. Közöttük olyan érdekes, újonnan talált szövegek akadnak, mint például a *senatus consultum de Cnaeo Pisone patre* vagy a caesareai Pilatus-felirat. Hispánia feliratainak száma például Emil Hübner *Corpusa* óta majdnem négyszeresére gyarapodott. Az epigráfusok száma is nagyon megnőtt, főleg az utolsó évtizedekben. A Hans-Georg Pflaum által 1969-ban újjászerveztett *Année Épigraphique* azévi kötete 225 szerző munkáit ismertette; a 2000-es kötet 924 szerző nevét említi. Ezek a számok a felirattal egyre erőteljesebb, Mommsen idején ilyen formában még alig elképzelhető internacionalizálódását is jelzik. Magyarországot illetően Mommsen annak idején kifejezte azt a reményét, hogy valamikor majd itt is olyan gondot fognak fordítani a római feliratokra, *quam in hisce monumentis tractandis a populis cultis iure requirimus*.²³ Ma tíz, részben fiatal magyar kutató dolgozik a pannoniai feliratok új kiadásán a *CIL* keretén belül.

A *Corpus Inscriptionum Latinarum*, amely napjainkban e sorok írójának irányítása alatt áll, és amelynek a Berliini Akadémián működő munkacsoportját Manfred G. Schmidt vezeti, a legutóbbi években valóban nemzetközi vállalkozássá nőtte ki magát. Jelenleg Róma, Itália, Hispánia, Germánia, Raetia, Noricum és Pannonia feliratainak, az egész birodalom mérföldköveinek, továbbá a római városi és az észak-afrikai verses feliratoknak a feldolgozása van folyamatban. Önkéntes munkatársaink köre jelenleg a következő országok szakembereit fogja össze: Ausztria, Csehország, Egyesült Államok, Finnország, Franciaország, Horvátország, Izrael, Magyarország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia. A *CIL* már csak ennél fogva is ma ugyanúgy a latin feliratok legfontosabb kiadványa, mint 100 évvel ezelőtt.

Tennivaló manapság is éppen elég akad, nem utolsósorban azért, mert az ismert latin feliratok tömege évenként átlagosan mintegy 2000 új lelettel gyarapodik. Hogy ezek milyen meglepéseket okozhatnak, hadd illusztráljam azzal a Pantelleria szigetén talált töredékes sírfelirattal, amely 2003-ban Thomas Schäfer tübingeni régész-professzor ásatásai során került napvilágra. A felirat egy eddig ismeretlen prokurátori hivatalt, a *procurator Augusti ab annonae ad Puteolos* tisztségét ismerteti meg velünk. E hivatalnok, a *praefectus annonae* segítője, Puteoli kikötőjében ugyanazt a feladatot látta el, mint vele egyenrangú kollégája, az ostiai kikötő prokurátora. E felirat és más adatok révén most tudjuk, hogy Róma gabonaellátásának biztosítására mindkét kikötővárosban azonos apparátus állt fenn, mégpedig Traianus uralkodásától, pontosabban 111-től kezdve.

A Mommsen utáni epigráfia legfontosabb vívmánya a feliratos emlékek újszerű értelmezése; ezeket ugyanis ma már nem annyira vagy nem csak okmányjellegű forrásoknak tekintjük, hanem inkább kommunikációs médiumnak. Ez a koncepcionális „forradalom” az utolsó generáció idején indult meg, főként a modern archaeológia befolyása alatt; új kérdésfeltevési és nézőpontjai manapság rohamosan terjednek. A feliratos emléktanyag Mommsen szellemében történő „pozitívista” elemzését ez az új szemlélet persze nem helyettesítheti (noha vannak olyan fiatal kutatók, akik hajlamosak erről megfedkezni), vi-

²³ Amilyet ezeknek az emlékeknek a gondozását illetően a művelt népektől joggal elvárunk.

szont az eddigi tradíciót új felismerésekkel lényegesen ki tudja egészíteni. A hosszú időtartamra szánt feliratos emlékek állításának szokását, amelyet Ramsay MacMullen az *epigraphic habit* fogalommal határozott meg, ma mint különleges kultúrtörténeti jelenséget látjuk, annál is inkább, mert az ilyen feliratok egykori száma minimálisan 20–40 millióra becsülhető, de ennél még sokkal nagyobb is lehetett. A kőemlékekre vagy bronztáblákra vésett szövegek, amelyek Greg Woolf kifejezésével mint a *monumental epigraphy* – vagy talán inkább mint a *memorial epigraphy* – termékei jellemezhetők, arra voltak hivatva, hogy egyes személyek és csoportok létét, társadalmi statusát, erényeit és teljesítményeit, sőt végső soron a *Romanum nomen* teljes értékrendjét tartós módon megörökítsék. Így azt a célt szolgálták, hogy Róma társadalmi, politikai és kulturális rendjét hirdessék, dicsőítsék, és a későbbi generációknak továbbadják.

E „paradigmaváltás” következtében az epigráfia ma egy történeti megalapozású kulturális antropológia irányába fejlődik. Ahhoz azonban, hogy a fenti módon értelmezett „feliratkultúra” mondanivalóját teljességgel megértsük, nem szűkíthetjük perspektívánkat a feliratos emlékeken olvasható szövegekre, amint ez Mommsen idejében történt. A feliratos szöveg általában csak része egy olyan „többdimenzionális” médiumnak, amelynek megértéséhez egyaránt figyelembe kell venni a szöveget, ennek írásmódját, a feliratot hordozó emlékművet és ennek térbeli elhelyezését.

E szemléletmód illusztrációja céljából hadd emlékeztessék a Szent Péter téri obeliszkre. Köztudomású, hogy ezt az obeliszket Caligula császár hozatta Rómába Egyiptomból, nyilván Alexandria városából. Az obeliszk két oldalán ma olvasható, Divus Augustusnak és Tiberiusnak szentelt feliratot bizonyára Kr. u. 14-ben, Tiberius trónralépése és Augustus konszekrációja után vésték egy korábbi felirat helyére, amelyből csak a bronzból készített betűk csapolásának nyomai maradtak ránk. Filippo Magi olasz régésznek négy évtizeddel ezelőtt sikerült ezekből a nyomokból kiindulva rekonstruálni a korábbi felirat szövegét. Ezek szerint az Imperator Caesar Divi filius, azaz a későbbi Augustus parancsára ennek alvezére és egyben seregeinek technikai főnöke, a költőként is ismert Cornelius Gallus egy *forum Iulium* nevű közteret létesített (illetve avatott fel mint saját létesítményét); az obeliszk nyilván ezen a téren állt. Amint kimutattuk, a felirat Kr. e. 30-ban, az augusztus 1-jét, Alexandria elfoglalásának, Antonius és Cleopatra öngyilkosságának napját követő hetekben készült, mielőtt az Imperator Caesar Egyiptomot elhagyva Cornelius Gallust a *praefectus fabrum* tisztségéből a *praefectus Aegypti* címmel az új tartomány helytartójává léptette elő. Egyiptom e legkorábbi latin felirata arra volt hivatva, hogy hirdesse: itt mostantól kezdve a rómaiak uralkodnak, akik hatalmát a legfőbb parancsadásra feljogosított Imperator Caesar, az istenné avatott előző Caesar fia testesíti meg. Az eredetileg aranyozott bronz betűk Egyiptomban eddig ismeretlen technikája még jobban kidomborította Róma és uralkodója hatalmát. A feliratot hordozó obeliszk a római uralkodót az egyiptomiaknak úgy mutatta be, mint a napistennel azonos fáraók és Ptolemaios-királyok utódát. A *forum Iulium* minden bizonnyal hatalmas terén ez a műemlék nemcsak méltó építészeti keretben állt, hanem ott egyben nagy valószínűséggel egy monumentális napóra mutatójának funkcióját töltötte be. Az obeliszk csúcsán ugyanis eredetileg ugyanolyan, az egyiptomi obeliszkoktól teljesen idegen módon tüskével ellátott globus helyezkedett el, mint Rómában a Montecitorio-obeliszk csúcsán; erről az obeliszkről pedig tudjuk, hogy a Mars-mezőn létesített óriási *solarium Augusti* mutatója volt. Az az egyiptomi napóra, amely mutatójának a vatikáni obeliszket tartjuk, minden valószínűség szerint mintaképe volt a ró mavárosi *solarium*nak – már csak azért is, mert ennek hatalmas „óralapját” nem latin, hanem görög feliratokkal látták el, amelyek nem a ró mavárosi, hanem a Földközi-tenger keleti medencéjében használt naptár időbeosztását adták meg. Nyilvánvaló, hogy a szöveg, az arany betűk, az obeliszk és *forum Iulium* együttesen juttatták kifejezésre Róma nagyságát és hatalmát.

Egy feliratcorpusnak természetesen nem lehet a feladata, hogy a Gallus-felirat teljes kontextusát részletesen megtárgyalja. Fel kell azonban tüntetnie valamennyi adatot, amelyek lehetővé teszik az említett összefüggések felismerését. A rekonstruált szövegen kívül tartalmaznia kell – többek között – a feltételezett betűk rögzítésére vonatkozó megfigyeléseket, az obeliszk leírását, a *forum Iulium* azonosítását illető szakirodalmat, ezen túlmenően az obeliszk történetét és Cornelius Gallus személyét illető ismereteinket, valamint a felirat keltezésének indoklását és megsemmisítésének magyarázatát. A feliratokhoz fűzött kommentárok így a *CIL*-ben manapság elkerülhetetlenül hosszabbak, mint Mommsen idején, amint ma az is magától értetődő, hogy az ediciót fénykép és szükség esetén pontos rajz kísérfje. Így és csak így lehet a *Corpus Inscriptionum Latinarum* az, aminek ma lennie kell. A *CIL* a 20. század végétől végérvényesen nem csupán szöveggönyv, hanem sokkal inkább interdiszciplináris munkaeszköz, méginkább mint Mommsen idején nemcsak a történettudomány, a klasszika filológia vagy a nyelvészet, hanem a régészet, az építészettörténet, a topográfia vagy a történeti földrajz számára is. Legalábbis ebben az értelemben a Mommsen által teremtett *Corpus Inscriptionum Latinarum* ma is egy *corpus absolutum*.²⁴

Az utolsó két évtizedben a felirattan egy más természetű „forradalmat” is megélt: a számítógépes forradalmat. A szövegekben szereplő szavak és más adatok keresése, valamint kombinációja ma olyan gyorsasággal lehetséges, amelyről Mommsen nem is álmodhatott. A Heidelbergi Epigráfiai Adatbázis például lehetővé teszi, hogy úgyszólván egy gombnyomásra megjelenjék azoknak a feliratoknak a listája, amelyek Spanyolországban talált szobortalapzatokon a *Galeria* választókerületbe beírt római lovagokat említene, ahol lehet, fénykép vagy rajz kíséretében. Tegyük azonban rögtön hozzá: ez a médium a könyvformában kiadott Corpust ugyan igen jelentős mértékben kiegészíti, de nem helyettesítheti. Emellett a feliratos emlékek ilyen jellegű feldolgozása, ha a tudomány keretein belül akarunk maradni, nem kevésbé igényes és felelősségteljes munka, mint a *CIL*-kötetek elkészítése, és szintén nem megy máról holnapra. Amint a *CIL* esetében, ezen a téren is széleskörű nemzetközi együttműködésre van szükség, amit persze egyesek, elsősorban saját presztízstüket tartva szem előtt, elutasítanak. Az elmúlt év novemberében az *Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine* keretén belül Silvio Panciera professzor irányításával megszületett a latin és a görög epigráfia *EAGLE*, azaz *Electronic Archives of Greek and Latin Epigraphy* nevű nemzetközi programja. Ez, kérdés-lehetőségeivel a Heidelbergi Adatbázis mintáját követve, egy közös, úgynevezett portál-adatbázison keresztül lehetővé teszi az összefogott adatbázisok egységes tanulmányozását. Az eddigi, ideiglenes munkamegosztás értelmében a jövőben az itáliai feliratokat Róma, a provinciák feliratait Heidelberg, a keresztény feliratokat Bari adatbázisán keresztül lehet ide betáplálni. A görög epigráfia ügye még nem világos; Heidelbergben mindenesetre Pannonia anyagával, hála Kovács Péter, Németh György és mások támogatásának, nekikezdünk a nyugati provinciákban talált görög feliratok számítógépes feldolgozásának is. Hogy ez a „sas” miként fog szárnyalni, és hogy a 2003-as évre később az epigráfia történetében úgy fognak-e visszatekinteni, mint az 1603-as, az 1853-as vagy az 1903-as évre, az persze a jövő titka. Egy dolog azonban biztos: Az epigráfia jövőjét elsősorban nem a technika vívmányai fogják biztosítani, hanem továbbra is a szaktudás, a kitartó munka és a tudomány iránti szenvedély – vagyis Theodor Mommsen szellemisége.

²⁴ Átfogó gyűjtemény.

5.

Mommsen, miután a *Corpus Inscriptionum Latinarum* általa tervbevetett programját jó-részt megvalósította, a jövő feladatait illetően ezt írta: „Die Herausgabe einer Inschriften-sammlung ohne Fürsorge für deren stetige Fortführung heißt ungefähr soviel, wie eine Straße bauen und sie nicht im Stand halten.”²⁵ A *CIL* valóban ma is létezik. Otto Hirschfeld, mesterének halála után a *CIL* jövőjéről ezt mondta: „Das große Werk, das er geschaf-fen [hat], wird dauern, solange es eine Wissenschaft gibt.”²⁶

Sajnos, ma egyre nehezebb hinni abban, hogy Németország olyan ország marad, amely biztosítja a feltételeket mindarra, amit *in hisce monumentis tractandis a populis cultis iure requirimus*. A német tudományos akadémiák kutatási programjára, főként a huma-nisztikus tudományok ápolására szánt anyagi keretet 2004-től kezdve lényegesen csök-kenteni fogják. Több nagy hagyományú, eredményes, nemzetközi együttműködéssel vég-zett kutatói programot be fognak szüntetni, amint ez a Berlińi Akadémián a Mommsen ál-tal alapított görög numizmatikai program esetében éppen megtörtént. A *Prosopographia Imperii Romani* ott két év múlva fog kimúl-ni. A Heidelbergi Akadémia a kitűnő Papiro-ló-giai Adatbázis továbbvitelét, a Mainzi Akadémia a római kori éremleletek főleg Alföldi Má-ria által irányított feldolgozását hagyta, illetve hagyja abba. A *CIL*-t és a Heidelbergi Adat-bázist ma még nem fenyegeti közvetlen veszély; ez már holnap másként lehet. De az egy-előre még támogatott programokat is mindinkább gátolják az olyan rendeletek, amelyek lehetetlenné teszik a szakképzett és megfelelő tapasztalatokkal rendelkező munkatársak tartós, néhány évnél hosszabb idejű alkalmazását. Az ilyen tudományos munkák jelenlegi társadalmi megbecsülésére jellemző például, hogy a Mommsen halálának 100. évforduló-jával kapcsolatos egyetlen heidelbergi előadásról szóló értesítést a 130 000 lakosú egyetemi város napilapja, több más aznapi előadással szemben, nem tartotta közlendőnek. Még el-képesztőbbnek tűnhet, hogy a Berlińi Akadémia jelenlegi elnöke (korábban kiváló ókor-kutató) a nyilvánosság előtt sem a Mommsen halálának 100. évfordulójáról megemlékező nemzetközi symposiumról, sem a *CIL* alapításának 150. évfordulóján rendezett nemzetközi kongresszusról nem vett tudomást, noha ezeket saját intézményének, Mommsen egykori Akadémiájának munkatársai szervezték. A klasszikus értelemben vett kultúrtudományok Mommsen hazájában ma mindinkább csak afféle megtűrt dolognak látszanak, amelyekről sokan úgy vélekednek, hogy nincs rájuk szükség, mert sok pénzbe kerülnek, de semmilyen konkrét hasznot sem hoznak.

Novicia illa barbaria! Ma feltehetőleg az ilyen fejleményekről mondaná ezt Mommsen. Természetesen Németországban, mint másutt is, sokan vannak, akik változatlanul Mommsen hagyományához hűen gondolkodnak. Mommsen ma talán meg lenne elégedve, hogy más népekkel együtt nem utolsó sorban az általa különösen elmarasztalt magyarok azok, akik hazájukban, sőt azon kívül is igyekeznek megbecsülést szerezni a római világ feliratos hagyatékának és ébren tartani az ő tudományos követelményeit.

Mommsen örökségét a 2003-as jubileumi év ünnepségeinek elmúltával sem szabad el-felejtenuńk. Aligha van még egy tudomány, amelyről el lehetne mondani, hogy olyan mér-tékben egy nagy mester öröksége, mint a római epigráfia. Ameddig ez a tudomány létezni fog, képviselői Mommsen adó-sai maradnak. És ez a tudományág csak része annak a mommseni örökségnek, amely meggyőződésünk szerint ma is alkalmas és a jövőben is alkalmas lesz arra, hogy tudományos munkánk és kulturális életünk számára, megváltozott feltételek között és a mi korunk követelményei szerint példát nyújtson, és hatékony ösztönzéseket

²⁵ Egy feliratgyűjtemény kiadása anélkül, hogy annak állandó folytatásáról gondoskodnánk, körül-belül annyit jelent, mint egy utat megépíteni és nem karbantartani.

²⁶ A nagy mű, amelyet létrehozott, fennmarad, amíg csak tudomány létezik.

adjon. Mai tudománytörténeti felfogásunk szerint ugyan aligha tagadható, hogy Mommsen tevékenysége az ókori kutatás területén, szöges ellentétben a tudományos interdiszciplinaritás megteremtésére irányuló törekvéseivel, a specializáció és ezzel az atomizálódás térhódítását segítette elő – mert Mommsen után senki nem volt képes arra, hogy a kutatás oly számos területén annyira kiemelkedő teljesítményeket mondhasson magáénak, mint ő. A felirattan fentebb felvázolt legújabb fejlődési iránya azonban a különböző tudományágaknak éppen azt az integrációját látszik elősegíteni, amelyért Mommsen sikra szállt, és amelyet egy személyben, egyedülálló módon valósított meg. A feliratos emlékeknek multidimenziós kommunikációs médiumok gyanánt történő értelmezése, valamint a kulturális antropológia kérdésfeltevéseinek és módszereinek alkalmazása ebben a tudományágban azzal a következménnyel jár, hogy az epigráfia a legtöbb kultúr- és társadalomtudománnyal szoros kapcsolatba kerül. Ebből a szemszögből nézve Mommsen öröksége manapság még korszerűbbnek tűnhet, mint valaha. Ez az újszerű interdiszciplinaritás messze túllépi az ókortudományok határait, és sokkal tágabb perspektívát ígér, mint amelyet Mommsen korában egyáltalán el lehetett képzelni. Talán éppen az ilyen fajtájú tudományosság lehet leginkább esélyes arra, hogy a „globalizáció” világában új létjogosultságot kapjon. Ez a fejlődés – vagy esetleg egészen más, ma még felismerhetetlen új fejlemények – egy szép napon talán oda vezetnek, hogy Mommsen legfontosabb munkaterületét illetően meg lehet majd ismételni az ő egykori szavait: *Ex tenebris lux facta est et desperationem successus exceptit.*

Utószó

Theodor Mommsen életéről, életművéről és tudományos gondolkodásáról lásd elsősorban az alábbi munkákat: O. Hirschfeld, *Gedächtnisrede auf Theodor Mommsen*. In: *Kleine Schriften*, Berlin 1913, 931 skk. (eredeti kiadás: Abh. d. Königl. Preuß. Akad. d. Wiss. 1904, 1025 skk.); L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie I–IV*, Frankfurt am Main 1959/1980; A. Heuss, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*, Kiel 1956 (Nachdruck Stuttgart 1996); St. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, München 2002. Rövid áttekintések: K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff*, Darmstadt 1972, 84 skk.; H. Galsterer, *Theodor Mommsen*. In: M. Erbe (Hrsg.), *Berlinische Lebensbilder: Geisteswissenschaftler*, Berlin 1989, 175 skk. Vö. még egyebek között: J. Malitz, *Ich wünschte ein Bürger zu sein. Theodor Mommsen im wilhelminischen Reich*. In: K. Christ–A. Momigliano (Hrsg.), *Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland*, Bologna–Berlin, 1988, 321 skk.; Adelheid Mommsen, *Theodor Mommsen im Kreise der Seinen: Erinnerungen seiner Töchter*, Berlin 1936 = *Mein Vater. Erinnerungen an Theodor Mommsen*, München 1992.

A *CIL* születésének, történetének és jelenkori helyzetének rövid ismertetését nyújtja M. G. Schmidt, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 2001; vö. G. Alföldy, *De statu praesenti Corporis Inscriptionum Latinarum et de laboribus futuris ad id pertinentibus*. *Epigraphica* 57, 1995 [1996], 292 skk. = in: XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18–24 settembre 1997, Preatti, Roma 1997, 899 skk. Részletesebben ld. elsősorban A. Harnack, *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie*, Berlin 1902, I 2, 772 skk., 900 skk., 1027 skk.; O. Hirschfeld, *Kleine Schriften* 1026 skk.; L. Wickert, *Theodor Mommsen*, főleg II 1 skk., 105 skk., 160 skk., 185 skk.; III 123 skk., 255 skk., 366 skk.; St. Rebenich, *Theodor Mommsen* 44 skk., 47 skk. és főleg 80 skk., további irodalom ugyanott 243. Rövid áttekintések: K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff* 100 skk.; H. Galsterer, in: *Berlinische Lebensbilder: Geisteswissenschaftler* 178 skk. A *CIL* 150. születésnapja alkalmából a Német Régészeti Intézet és a Berlin-Brandenburgi Tudományos 2003 novemberében Berlinben a következő címen rendeztek nemzetközi kongresszust: *Archäologie und Epigraphik. Ein Dialog zum 150jährigen Bestehen des Corpus Inscriptionum Latinarum*.

Mommsen legfontosabb nyilatkozatai a Corpus Inscriptionum Latinarum tervezetéről ill. előrehaladásáról: Th. Mommsen, Über Plan und Ausführung eines Corpus Inscriptionum Latinarum. In: A. Harnack, Geschichte der Königlich Preussischen Akademie II 522 skk. Nr. 216 (eredeti kézirat: 1847); utánnyomás in: Th. Mommsen, Tagebuch der französisch-italienischen Reise 1844/1845, hrsg. von G. und B. Walser, Bern–Frankfurt/M. 1976, 223 skk.; részletesebb kommentárral L. Wickert, Theodor Mommsen II 185 skk. A Borghesinak írt *Epistula*: Inscriptiones Regni Neapolitani Latinae. Ed. Th. Mommsen, Lipsiae 1852, p. V skk.; utánnyomás későbbi hozzátétellel: *CIL* IX. Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni Latinae. Ed. Th. Mommsen, Berolini 1883, p. V skk.; *CIL* X. Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae. Ed. Th. Mommsen, Berolini 1883, p. V skk. A *CIL* III *Praefatio*ja: *CIL* III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Ed. Th. Mommsen, Berolini 1873, p. V skk. A fenti szövegben található latin nyelvű Mommsen-idézetek, ha nincs más forrás megjelölve, az említett *Praefationes*-ben találhatók meg.

A felirattan jelenlegi problémáiról és a jövő kilátásairól ld. G. Alföldy, Il futuro dell'epigrafia. In: S. Panciera (Ed.), Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma 18–24 settembre 1997), Atti I, Roma 1999, 87 skk.; id., Allocutio Congressui inaugurando habita. In: M. Mayer (Ed.), Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, Barcelona, 3–8 / IX / 2002, Barcelona, sajtó alatt.

Új irányzatok a római epigráfia területén a legutóbbi időkben: L. többek között R. MacMullen, The epigraphic habit in the Roman Empire. *AJPh* 103, 1982, 233 skk.; G. Alföldy, Individualität und Kollektivnorm in der Epigraphik des römischen Senatorenstandes. *Ti-tuli* 4, 1982, 37 skk. = Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge (HABES 1), Stuttgart 1986, 378 skk.; id., Römische Statuen in Venetia et Histria. *Epigraphische Quellen* (Abh. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1984, 3. Abh.), Heidelberg 1984; W. Eck, Senatorial Self-Repräsentation: Developments in the Augustan Period. In: F. Millar–E. Segal (Eds.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford 1984, 129 skk. = Tra epigrafia, prosopografia e archeologia. *Scritti scelti, rielaborati ed aggiornati* (Vetera 10), Roma 1996, 271 skk. (olaszul); id., Römische Grabinschriften. Aussageabsicht und Aussagefähigkeit im funerären Kontext. In: H. von Hesberg–P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung – Status – Standard*. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985 (Bayerische Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Abh. N. F. 96), München 1987, 61 skk.; E. A. Meyer, Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire: the evidence of epitaphs. *JRS* 80, 1990, 74 skk.; G. Alföldy, Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik. *Gymnasium* 98, 1991, 289 skk. = Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antropologia. Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche, Antropologiche dell'Antichità. Università degli Studi di Roma „La Sapienza” 5, 1991 [1994], 573 skk. (olaszul); id., Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma (Vetera 8), Roma 1992; F. Beltrán Lloris (Ed.), Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente. *Actas del Coloquio Roma y las primeras culturas epigráficas del Occidente mediterráneo (siglos II a. E.–I d. E.)* (Zaragoza, 4 a 6 de noviembre de 1992), Zaragoza 1995 (számos idevágó tanulmánnyal); G. Woolf, Monumental Writing and the Expansion of Roman Society in the Early Empire. *JRS* 86, 1996, 22 skk.; G. Alföldy, La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social. In: M. Almagro-Gorbea–J. M. Álvarez Martínez et al., *Hispania. El legado de Roma*, Zaragoza 1998, 289 skk. (= ed. 1999, 324 skk.); W. Eck, Grabmonumente und sozialer Status in Rom und Umgebung. In: *Bestattungssitte und kulturelle Identität*. Kolloquium in Xanten vom 16. bis 18. Februar 1995 (Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation 7), Köln–Bonn 1998, 29 skk.; id., Öffentlichkeit, Monument und Inschrift. In:

S. Panciera (Ed.), XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma 18–24 settembre 1997), Atti II, Roma 1999, 55 skk.; M. Sehlmeier, Stadtrömische Ehrenstatuen der republikanischen Zeit. Historizität und Kontext von Symbolen nobilitären Standesbewußtseins (Historia Einzelschriften 130), Stuttgart 1999; H. Niquet, Monumenta virtutum tituli. Senatorische Selbstdarstellung im spätantiken Rom im Spiegel der epigraphischen Denkmäler (HABES 34), Stuttgart 2000; P. Witzmann, Kommunikative Leistungen von Weih-, Ehren- und Grabinschriften: Wertbegriffe und Wertvorstellungen in Inschriften vorsullanischer Zeit. In: M. Braun – A. Haltenhoff – F.-H. Mutschler (Hrsg.), *Moribus antiquis res stat Romana. Römische Werte und römische Literatur im 3. und 2. Jh. v. Chr.* (Beiträge zur Altertumskunde 134), München – Leipzig 2000, 55 skk.; G. Alföldy – S. Panciera (Hrsg.), *Inchriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt* (HABES 36), Stuttgart 2001 (több idevágó tanulmánnyal); M. Horster, Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des westlichen Imperium Romanum in der Zeit der Prinzipats (Historia Einzelschriften 157), Stuttgart 2001; G. Alföldy, Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco. In: L. Hernández Guerra – L. Sagredo San Eustaquio – J. M.ª Solana Sáinz (Eds.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua „La Península Ibérica hace 2000 años”* Valladolid 23–25 de Noviembre 2000, Valladolid 2001 [2002], 61 skk.; D. Erkelenz, *Optimo praesidi*. Untersuchungen zu den Ehrenmonumenten für Amtsträger der römischen Provinzen in Republik und Kaiserzeit (Antiquitas 1, 52), Bonn 2003; H. Niquet, Inschriften als Medium von „Propaganda” und Selbstdarstellung im 1. Jh. n. Chr. In: G. Weber – M. Zimmermann (Hrsg.), *Propaganda – Selbstdarstellung – Repräsentation im römischen Kaiserreich des 1. Jhs. n. Chr.* (Historia Einzelschriften 164), Stuttgart 2003, 145 skk.; P. Witzmann, Integrations- und Identifikationsprozesse römischer Freigelassener nach Auskunft der Inschriften (1. Jh. v. Chr.). In: A. Haltenhoff – A. Heil – F.-H. Mutschler (Hrsg.), *O tempora, o mores! Römische Werte und römische Literatur in den letzten Jahrzehnten der Republik* (Beiträge zur Altertumskunde 171), München – Leipzig 2003, 289 skk.; G. Alföldy, Die Repräsentation der kaiserlichen Macht in den Inschriften Roms und des Imperium Romanum. In: L. de Blois – P. Erdkamp – O. Hekster – G. de Kleijn – St. Mols (Eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. – A.D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20–23, 2002, Amsterdam 2003 [2004], 3 skk.; id., Inschriften und Biographie. In: K. Vössing (Hrsg.), *Biographie und Prosopographie. Internationales Kolloquium zum 65. Geburtstag von Anthony R. Birley* (Historia-Einzelschriften 178), Stuttgart 2004, 29 skk.; id., La cultura epigráfica de los romanos: la difusión de un medio de comunicación y su papel en la integración cultural. In: *Actas del II Coloquio de Historia Antigua, Universidad de Zaragoza: Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo* (Instrumenta 15), Barcelona 2004, 137 skk.; id., Die Anfänge der epigraphischen Kultur der Römer an der Donaugrenze. In: M. Mirković (Ed.), *Regionaler Wissenschaftsdialog „Römische Städte und Festungen an der Donau”* Beograd 2003, Beograd, sajtó alatt.

A Szent-Péter-téri obeliszk feliratairól részletesen ld. G. Alföldy, Der Obelisk auf dem Petersplatz, ein historisches Monument der Antike (Sitz.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1990, Bericht 2), Heidelberg 1990, további irodalommal.

Mommsen lesújtó véleménye Magyarországról és a magyarokról: *CIL* III, p. VI és p. 415, továbbá főleg in: L. Wickert, Theodor Mommsen, III 605 skk., ahol Mommsen 1857-ben tett magyarországi utazásai során írt levelei olvashatók. Ezekből kiderül, hogy jól látta mind az 1848/49 utáni osztrák elnyomó politika, mind a szűk látókörű magyar nacionalizmus hibáit és az ezekből fakadó veszélyeket. Erdélyi útja során felismerte, milyen kataszt-

rofális következményekkel fenyeget az ottani magyar és román lakosság közötti ellentét és általánosságban a történelmi Magyarország területén élő nemzetiségek problémája. Pest városát azért méltónak tartotta arra, hogy a „gar so schön” szavakkal jellemezze (ld. Wickert, i. m., III 610 sk).